

*Szabó Balázs*¹:

Hajdúböszörmény református orgonái

Abstract. Organs in the reformed churches of Hajdúböszörmény.

The main churches in Hajdúböszörmény, both of remarkable size inherit two Angster-organs with 3 manuals. The older and bigger organ in the church of Bocskai Square was built 1902 with three manuals and 46 stops. All divisions are constructed with different windchests by using tubular pneumatic action: the great and pedal with cone chest, the second manual with Witzig-type pneumatic windchest and the third manual using the Angster-type pneumatic windchest. This is indeed a unique solution by Angster, later one he never used the Witzig-system again, for pneumatic windchests he used the Angster-type pneumatic construction. The organ in the Kálvin Square church was originally built 1899, with slider chests, tracker action and barker lever, pneumatic action for the stops. Angster rebuilt it in 1914, the organ received new Angster-type pneumatic windchests and a new console with roll-player mechanism with three manuals and 38 stops. After several modifications, the organ was reconstructed to its original state in 2014–2016 as the first pneumatic-reconstruction project in Hungary. The Bocskai Square organ is after improper reparations still unplayable, the congregation launched benefit concerts by professionals in November 2018 to gain bigger public attention to this organ-treasure.

Keywords: Church, Hajdúböszörmény, Organs, pneumatic windchests, Angster

¹ Orgonaművész, OrganExpert orgonaszakértő, zenetudós. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem adjunktusa, nevéhez fűződik a Zeneakadémia Voit-orgonájának újjáépítése és több nemzetközi jelentőségű orgonaprojekt. A cikkben bemutatott két Angster-orgona helyreállítási munkáinak szakmai vezetője, email: info.szabobalazs@gmail.com

1. A reformátusok első orgonái a Bocskai téren

Hajdúböszörmény történetében megszokott dolog, hogy a szinte lehetetlennek tűnő, nagy vállalkozásokat a lakosság áldozatkészsége tettekre váltotta, azonban amit a város két református templomában az orgonaépítéssel terén alkottak, az országos szinten egyedülálló teljesítmény.

A hajdúk 1609-es letelepedését követően a Hajdúböszörmény főterén álló gótikus templomot erődfallal veszik körül, mintegy központi szerepet adva neki úgy a béke, mint a háború idejére. A templom barokk átépítését és a kazettás mennyezet kialakítását a türelmi rendeletet után, 1789–94 között végzik. Az 1761-es böngözi zsinatot követően egyre több helyen váltják fel az éneklőszéket az orgonák, a Bocskai téri templom karzatára bő negyven évvel később, a XIX. század elején kerül orgona.²

Az orgonaépítés ügyéről az 1807. április 10-i egyháztanács gyűlés 3. pontja tájékoztat minket. Ennek alapján „Nagyvárad orgonacsinálóval 4000 Rftban megegyeztek.”³ A kétmanuális, tizenhét regiszteres orgona feltehetőleg Krämer János munkája. Az orgonaház két nagy és egy, a mellvédben elhelyezett, kisebb szekrényből áll, középen különálló játszóasztallal, a szélellátást három fúvó biztosítja.⁴ Az orgona hangképe a következő:⁵

Mellvédpozitív	Manual Orgona	[Pedál]
Flauta Maior [8']	Principal [8']	Zubass [16']
Flauta Minor [4']	Fugara [8']	
Principal [4']	Portunal [8']	
Octava [2']	Flauta Major [8']	
Quinta [1 1/3']	Flauta Minor [4']	

² DÁVID István: *Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége*. In: Magyar Egyházzene, XVI. (2009) 51–56. 60.

³ TtREL I. 166. 42. kötet 307.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 207. *Ingó javak leltára 1815*.

Czimbel	Octava [4']
	Quinta [2 2/3']
<i>Tremulant</i>	Super Octava [2']
	Mixtur
	Czimbel
	<i>Kuppel Zug</i>

A mellvédpozitívot hétköznapi istentiszteleteken használják.⁶ A hangszer a tető-, illetve toronyjavítások miatt hamar elkoszolódik, többször kerül sor javítására, illetve tisztítására. Egy új orgona építésének gondolata is felmerül, amikor 1846-ban Katona Zsigmond, a templom akkori kántora jelzi az orgona javításának szükségességét. Blahunka Sámuel, szatmári „orgonagépész” 5000 rhénes forint értékű ajánlatát az új hangszerre a presbitérium előbb elfogadja, majd azt „boldogabb időre” halasztják.⁷

A templom nagyszabású átalakítására Feszl Frigyes tanítványa, Czigler Győző tervei alapján, 1880–82 között kerül sor, ekkor nyeri el jelenlegi, romantikus stílusú formáját az ódon épület. 1881. április 23-i keltezéssel „árlejtési hirdetményt” tesz közzé a templom- és toronyépítető bizottság több országos lapban egy új, 32-36 változatú orgona tárgyában. Az építendő orgonához készült terveket a Rieger Testvérek, Kiszél utódja, Docsekál József, Steinreich Lipót és Angster József is kikéri. Angster József részletes bírálatot küld a tervezet hibáinak felsorolásával, ugyanígy tesz Rieger is, aki végül egy 25 és egy 30 regiszteres tervezetet nyújt be. Czigler ismeretsége révén Surján Ferencz, magyar királyi főszámtanácsnok hívja fel a bizottság figyelmét Országgh Sándor munkáira, különösen az 1879-ben készített kétmanuálos, tizennyolc regiszteres ferencvárosi orgonájára. Országgh elnyeri az orgonaépítés feladatát, és nyomban hozzálát a hangszer készítéséhez. A régi orgonát lebontják és a nyíracádi egyházközségnek ajándékozzák. Országgh még 1881-ben jelzi, hogy a „cinsípok” és a szél-

⁶ Uo.

⁷ Uo., 456.

ládák elkészültek.⁸ A kész orgona helyszíni szállítása 1882 júniusában kezdődik, a hajdúhadházi állomásról 30 kocsival szállítják az alkatrészeket a templomhoz.⁹ Ez a hangszer a mai szószékkel átellenes oldalon, külön karzaton állt, a korábbi orgona helyén. Míg a templom első orgonája két főtesttel készült, középen szabadon hagyva az ablakot, addig az új orgonaház Cziegler Győző tervei alapján egy hatalmas főszekrényből és a játszóasztal előtti kis pozitívából áll. A 34 regiszteres orgona 12.050 forintba kerül, a hivatalos átvételre 1883 nyarán kerül sor. Az első évben több technikai nehézség okoz zavart a hangszerben. Az orgona mögötti falban található egykori ablakok befalazásának nedvessége, illetve a fúvók nehéz járása szerepel a levelezésekben felsoroltak között. Ország 1884 nyarán átdolgozza az orgona légellátását, és kijavítja az észlelt hibákat.¹⁰

Az Ország-orgona a Bocskai téri templom északi karzatán¹¹

⁸ 37/1881. Az irat 11 elkészült regiszterre utal: „egy a Positívban, hat a Manualban és négy a Pedálban.”

⁹ 1882. június 15-én kéri Ország levélben az építetű bizottságtól a szénával vagy szalmával megrakott kocsikat, kötelekkel és ponyvákcal.

¹⁰ *Hajdu-Böszörményi Hírlap*, 1884. június 22., július 20.

¹¹ *Hajdúsági Múzeum Fotóadattára*, 00433: Bocskai tér templombelső.

2. A Kálvin téri orgona

Ezt követően a gyülekezet és a presbitérium figyelme az „új templomra” és egy abba való, új orgona építésére összpontosul. Az „új” – mai nevén Kálvin téri református – templomot Gerster Kálmán, budapesti építész tervezi. A késő-eklektikus stílusú templom kivitelezésére kiírt pályázatot Rösler Richárd debreceni építészmérnök nyeri. A templom 1898 végére készül el, avatására 1899. november 19-én kerül sor.

A templom első orgonáját az Angster József és fia pécsi orgonaépítő cég készíti 11.000 forint értékben.¹² Angster József 1898. május 1-jén utazik Hajdúböszörménybe az április 29-i keltezésű költségvetésének megtárgyalására. Az 1898. június 15/17-én aláírt *Válalati szerződés* alapján megépített, Op. 295-ös számú hangszer hárommanuálos, 33 regiszteres, mechanikus csúszkaladás orgona, pneumatikus regisztertraktúrával.¹³ Ebben az orgonában alkalmazza Angster utoljára Barker-szerkezetet, erről így ír naplójában:¹⁴

„1899 január 22^{én} Hajdu Böszörménybe utaztam, hogy ott az új református templom orgonát felállítsuk illetőleg bevégezzem.¹⁵ [...]”

A H. Böszörményi orgonát (33 vált) február 22^{én} készen átadtam amelyben utoljára alkalmaztam a barker féle légnymatu emeltyűt. Hajdu Böszörményből egyenesen Mosonba utaztam.”¹⁶

¹² BML Angster anyag, Op. 295, *Válalati szerződés*.

¹³ „Légnymatu gépezet a változathúzók részére. – Ezen gépezet minden változat számára, 32 fuvócskából áll. Rendszere az úgynevezett csőrendszer. Ezen rendszer által a registerálás szerfelett megkönnyítették, úgy, hogy egy ujj nyomással egyes csoportok, vagy akár az egész mű is szólamlásra hozható.” A manuálok csúszkaladásával, a pedálmű részben csúszka-, részben pedig csőládával épült meg. BML Angster anyag, Op. 295, *Költségvetés*.

¹⁴ „Ezen orgonában az első manualon egy játékpneumatika alkalmazása az orgona árát 400-frrtal emeli. Ezen játékpneumatika előnye abban áll, hogy, ha a II. és III. manuált az I.-höz kapcsoljuk, a játékmód semmivel sem nehezítették meg.” Uo.

¹⁵ Az 1898. június 17-ei *Válalati szerződés* értelmében Angster József kötelezte magát, az orgonát „a templom elkészítésétől számított egy hónap alatt – az ottan kimutatott téren elhelyezni és az egyháznak átadni.” BML Angster anyag, Op. 295, *Válalati szerződés*.

¹⁶ BML, Angster anyag, ANGSTER József: Napló (magyar nyelvű változat).

Az orgona diszpozíciója a következő volt:¹⁷

I. Manual C-g ^{ccc} 56 billentyű		II. Manual redőnymű C-g ^{ccc} 56 billentyű		
9.	Bourdon	16 ^c	19. Pileata dolce	16 ^c
10.	Principal	8 ^o	20. Principal	8 ^o
11.	Capricorno	8 ^o	21. Salicional	8 ^o
12.	Fugara	8 ^o	22. Pileata	8 ^o
13.	Flautaduble	8 ^o	23. Flautaconc.	8 ^o
14.	Fl. Harmonique	8 ^o	24. Flauta	4 ^c
15.	Fl. Tibia	4 ^c	25. Pr. Octav	4 ^c
16.	Octav	4 ^c	26. Mixtura 3 soros	2 2/3 ^o
17.	Cornet 3-5 soros	2 2/3 ^c		
18.	Mixtura 5 soros	2 2/3 ^c		
III. Manual redőnymű C-g ^{ccc} 56 billentyű		Pedal C-f ^c 30 billentyű		
27.	Gamba	8 ^o	1. Principalbass	16 ^c
28.	Silvestrina	8 ^o	2. Contrabass	16 ^c
29.	Flautatibia	8 ^o	3. Subbass	16 ^c
30.	Flautatravers	4 ^c	4. Principalbass	8 ^o
31.	Fugara	4 ^c	5. Flautabass	8 ^o
32.	Piccolo	2 ^o	6. Cello	8 ^o
33.	Harmónium	8 ^o	7. Octavbass	4 ^c
			8. Posaune	16 ^c

¹⁷ Az Op. 295-ös orgona diszpozícióját a költségvetés és a felszerkesztett műszaki rajz alapján közöljük. Mindkettő megtalálható a BML Angster anyagában.

Mellékváltozatok

Tremolo pro II

Vibration pro Silvestrina III. Man.

Evacuant

Pedal di combinatio

Ped. cop. I. man.

Ped. cop. II. man.

Man. cop. I+II

Man. cop. I+III

Crescendo Harmonium

Crescendo II

Crescendo III

Légnyomatú nyomógombok

az I. manuálon: P, F, FF, TT, kiváltó

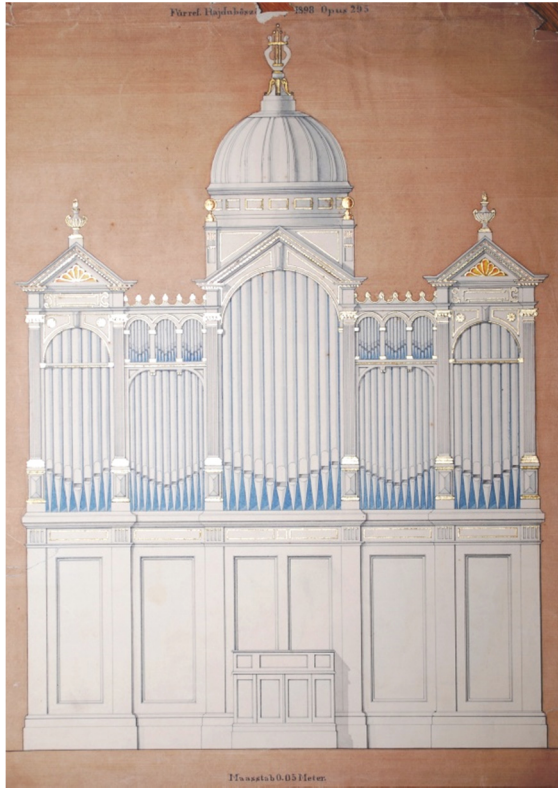
a II. manuálon: MF, F, FF

a III. manuálon: P, F

A Naplóba egy fényképet is beragaszt Angster az új orgonáról, ezen jól kivehető a mechanikus játszóasztal lécsottatartója. A hangszer regisztraturája pneumatikus, így lehetőség nyílik a játszóasztalban különböző csoportnyomók beépítésére. Szintén a játszóasztalban foglal helyet a *Harmónium 8'* regiszter, melynek szélnyomását külön pedállal lehet állítani.¹⁸ A második és harmadik manuálok egymástól független redőnyműként épülnek meg. Az orgona Angster József utolsó új építésű, hárommanuálos mechanikus orgonája. Elkészültét követően a gyülekezet presbitériuma az „új templomba” önálló kántor-tanítói állást rendez be.¹⁹

¹⁸ A játszóasztalba épített Harmónium 8' regiszter a mechanikus nagyorgonákban gyakori megoldás volt Angsternél. Ennek utolsó megmaradt példája a debreceni Kossuth utcai hangszerben (1894, Op. 214) volt. Az orgona játszóasztalában ma már csak a harmóniumhoz tartozó szélnyomásszabályzó található meg, a szelládát eltávolították a hangszerből.

¹⁹ TrREL I. 166. 42., 100. számú határozat.

Az Op. 295-ös orgona homlokzati rajza.

3. A Bocskai téri templom Angster-orgonája

Az 1899-ben a Kálvin téren felállított új Angster-orgona sikerének köszönhetően 1902-ben a Bocskai téri templom orgonájának áttelepítésére és átépítésére már Angster Józseffel kötnek szerződést. Ekkor a nyugati kettős karzat felső részét lebontatják, és a kibővített orgonaház az alsó karzatra kerül.²⁰ Angster teljesen

²⁰ A XIX. század második felére a Bocskai téri templom a kettős karzatok ellenére kicsinek bizonyult a város megnövekedett református lakossága számára. Ezt a helyszűkét az „új templom” megépülésével sikerült megoldani, így lehetővé vált a nyugati kettős karzat felső szintjének elbontása is.

új belső szerkezetet készít, csupán az orgonaházat és a sípokat veszi át, utóbbiak menzurális elképzeléseinek megfelelően átcsoportosítva kerülnek felhasználásra. Az új orgona 46 regiszterrel, hárommanuálos, különálló játszóasztallal és két redőnyszekrényvel készül, az Op. 400-as sorszámot kapja, ami jelzi a hangszer kiemelt jelentőségét.

Külön figyelmet érdemelnek a hangszer szelládái, amik művenként különböző konstrukciókkal készülnek. Ez a hangszer az Angster második generáció első nagyszabású munkája. Emil és Oszkár külföldi tanulmányútjaik során szerzett tapasztalataikat a gyakorlatban próbára téve építenek a pedál és első manuál részére kúpládát, a második manuálra fekvő, Witzig-rendszerű tasniládát,²¹ a harmadik manuál részére pedig a későbbi saját rendszerüknek megfelelő álló éktasnis szelládát. A hangszer tervezetét Beke Antallal alakította ki Angster. Az orgona eredeti hangképe a következő:

I. Manuál C-g ^{'''}		II. Manuál C-g ^{'''}	
Principal	16'	Pileata	16'
Bourdon	16'	Principal	8'
Principal	8'	Gamba	8'
Fugara	8'	Sylvestrina	8'
Capricorno	8'	Fl. Solo	8'
Fl. harmonique	8'	Bourdon	8'
Bourdon	8'	Clarinet	8'
Trompete	8'	Fl. travers	4'
Flauta	4'	Salicet	4'
Viola	4'	Pr. Octav	4'
Pr. Octav	4'	Piccolo	2'
Super octav	2'	Mixtura 4x	2 2/3'

²¹ A Witzig-féle tasniláda konstrukciót Angster csupán itt alkalmazta, más orgonájában nem bukkant fel. A Rieger cég nem fekvő, hanem az álló Witzig-tasnirendszerű szelládákat épített például a budapesti Avilai Szent Teréz-plébániatemplom orgonájába 1908-ban. Vö. SZABÓ Balázs: *Egy ideális orgona Budapesten*. In: Magyar Egyházzene, XVIII. évf., 2010/2011. 71–83. 80.

Egyházzene

Mixtura 5x 2 2/3'
Cornet 5x 8'

III. Manuál C-g''

Quintatön 16'
Viola principal 8'
Salicional 8'
Aeoline 8'
Vox coelestis 8'
Fl. d'echo 8'
Pileata dolce 8'
Hoboe 8'
Fl. amabile 4'
Capricorno 4'
Doublette 2x 2 2/3'

Pedál C-f

Contrabass 16'
Principalbass 16'
Violon 16'
Posaune 16'
Quintbass 10 2/3'
Principalbass 8'
Apertabass 8'
Cello 8'
Octavbass 4'

Kopulák, kapcsolók

Man. cop. I&II.
Man. cop. I&III.
Man. cop. II&III.
Superoct. cop. I. Man.
Suboct. cop. I&II.
Tremolo II. Man.
Tremolo III. Man.
Zársz. nyelv

A regiszterfal nyomógombjai

III. sor szabad kombináció

II. sor szabad kombináció

Henger kijelző gombok

I. sor kézi regisztratúra kapcsolói

nyomógombok oldalt,
a billentyűzet mellett

III. manuál alatti nyomógombok

nyomógombok oldalt,
a billentyűzet mellett

Calcant	0	PP	P	MF	IEvacuant				
					Calcant				
II. Manuál alatti nyomógombok									
	0	P	MF	F	I				
					I				
I. Manuál alatti nyomógombok									
	III	II	I	0	0	P	MF	F	FF

Pedálklaviatúra feletti lábkapcsolók (balról jobbra):

Pedal copula I. Man, Pedal copula I. Man, Pedal copula I. Man, Piano Pedal,
Principal kar, Vonóskar, Fuvolakar, Plenum, Crescendo II. Man, Crescendo
III. Man, General-crescendo (fatalp formájában)

A játszóasztal 1999 előtt.²²

²² Pálúr János fényképfelvétele.

Az orgona ónhomlokzatát az I. világháborúban rekvirálják, pótlását horgany sípokkal 1922-ben Angster végzi. Ezzel együtt az orgona tisztítására, intonálására és hangolására, kisebb hibák kijavítására és egy új pedálbillentyűzet beépítésére kerül sor. Hasonló nagyságrendben 1937-ben is dolgozik Angster a hangszeren, ekkor a relék javítására is sor kerül. A II. világháborúban a lombba csapódó bomba okoz komoly károkat a hangszerben. A károk kijavítására 1947-ben Varga Béla kántor megkeresésére Üveges Zoltán ad ajánlatot.²³ Ajánlatából tudjuk, hogy a fúvó bőrözése annyira megsérült, hogy a szerkezet nem képes a megfelelő szélmenyiség előállítására, ami a pneumatikus traktúra üzemeltetéséhez szükséges volna. A pedál teljesen elnémult, az első manuálon pedig több hang magától szól, 34 sípot a bombaszilánkok átlukasztottak, ezek közül 8 síp javíthatatlan. A munkákat 2800 forintért ajánlja, ami alapján 1000 forint értékben, a fúvó kijavítására, az első manuál regiszterei és a pedál legalább két regisztere rendbehozatalára az 51/947-es határozattal ad felkérést a presbitérium. A munkákat Üveges sikeresen elvégzi.

Az orgonáról szakvéleményt készít Sepsy Károly 1975-ben. Leírásából kiderül, hogy az orgona ekkor már majdnem teljesen néma volt. Annak ellenére, hogy a romantikus építésmódot ő már nem tartja „kívánatosnak”, mégis megállapítja, hogy „a Bocskay téri hangszer a maga stílusának igen nemes képviselője,” illetve, hogy „a hangszer a múlt század végén s e század első három évtizedében uralkodó romantikus orgonaépítészeti stílus kiválóan rangos alkotása.” Sepsy többlépcsős felújítást javasol a költségek nagyságrendjére való tekintettel. Ez alapján első ütemben valósult volna meg az első manuál, a játszóasztal első manuáljának és két kopulájának (P+I, I Super) javítása, illetve a fúvó javítása vagy cseréje két kisebb fúvóra egy-egy motorral. Második fázisban egy új hárommanuálos-pedálos elektromos játszóasztal készítése, a pedál homlokzati szellőadójának kúpszelepes átalakítása, a pedál és az I. manuál felújított szellőadójának felmágnesezése és bekötése, a második fúvó és motor beépítése került volna sorra. Harmadik szakaszban a második manuál tasniládájának kúpszelepes átalakítása szerepel, továbbá elektromosítása

²³ 1947. február 6-án kelt ajánlat. 19/1993. Az irat egy későbbi rendezés során került beiktatásra.

és bekötése, a negyedik szakasz ugyanezt tartalmazná a harmadik manuálra, illetve a pedál másik szelládájára vonatkozóan. Végezetül egy ötödik és hatodik szakaszban a hangszer „idejét mult romantikus diszpozíciójának módosítása” következne.²⁴

Az, hogy Sepsy terveiből az FMKV kivitelezésében mi valósult meg, dokumentumokkal nem támasztható alá. Lehotka Gábor 1997-ben kelt szakvéleménye²⁵ alapján azonban nem történhetett semmilyen komolyabb munkavégzés, hiszen ő ottjártakor az orgonát „teljesen használhatatlan állapotban” találja. Átépitési javaslata lényegesen drasztikusabb, mint Sepsyé, ő egy új, kétmanuálos, 30 regiszteres orgonát építtetne a régi sípok részleges felhasználásával. A feleslegessé vált sípsorok értékesítését, illetve a játszóasztal múzeumban való elhelyezését javasolja.

1999-ben Sipos István és Tarnai Endre ajánlata alapján megkezdődik az orgona több ütemre bontott átépítése. Első ütemben a központi fúvó felújítása, az első manuál és pedál membránjainak teljes cseréje, az adott művek sípjainak tisztítása, illetve a pneumatikus traktúra helyreállítása szerepel. A munkák elkészültét követően több szakértő is jelezte, hogy az elkészült munka minősége elfogadhatatlan, a felújítás ebben a formában történő folytatása csak további károkat fog okozni az orgonának. Ennek ellenére 2000 augusztusában szerződést kötnek Tarnai Endrével a második manuál tasniládájának felújítására. Tarnai újrabőrözi a szelláda Witzig-rendszerű tasnijait, és a szelláda „lepróbálva” visszakerül az orgonába, de elektromos bekötése elmarad. 2006. szeptember 2-án megállapodást köt a gyülekezet Sipos Istvánnal a második manuál kúprendszerűvé alakításáról és a szelláda elektromosításáról, illetve ehhez kapcsolódóan a nagy franciáfúvó újrabőrözése és a játszóasztal „továbbépítése” is szerepel a vállalásokban. 2008. március 12-én Sipos elszállítja a második manuál alkatrészeit, amiről jegyzőkönyv is készül. A munkák lassan haladnak, a levelezésből kiderül, hogy a szelláda átalakítása nem sikerül a tervek szerint. Az egyre húzóódó munkálatok azonban félbeszakadnak, amikor Sipos a második manuál mixturájának tőkéjénél észlel-

²⁴ Gyülekezeti Irattár, 19/1990.

²⁵ Gyülekezeti Irattár, iktatószám nélkül.

hető hibát nem ismeri fel. A gyülekezet Keve Józsefet, illetve az Apertum Kft. munkatársait kéri fel szakvélemény készítésre, akik feltárják az elvégzett munkák hibáit. Végül a Sipos Istvánnal folytatott vita bíróság elé kerül, az ügy lezárására csak hosszas pereskedés után, 2018-ban kerül sor. A bíróság Sipos Istvánt elmarasztalja hibás és késedelmes teljesítés ügyében, ezt követően a gyülekezet végre megkezdheti az orgona szakszerű helyreállítását. A per során több szakember bevonására kerül sor, akik különböző szakmai alapossággal, de egyöntetűen az orgona eredeti állapotának megőrzését, helyreállítását fogalmazzák meg. A per sikeres lezárását követően 2018. november 24-én „Díszpolgárok az orgonáért” címmel hangversenysorozat indul, A Templomi Orgona Megmentéséért Alapítvány és a Bocskai téri református gyülekezet szervezésében, ami nagyszabású városi összefogással igyekszik megteremteni az orgona felújításához szükséges anyagi hátteret.

4. A Kálvin téri templom második orgonája

Az új Bocskai téri orgona kiváló minőségével, könnyű, elegáns játékmódjával és a pneumatikus traktúra nyújtotta további előnyökkel arra készíti a gyülekezetet, hogy 1911-ben ajánlatot kérjen be az *új templom* orgonájának pneumatikus átépítésére is.²⁶

Az Op. 295-ös számú orgona teljes átépítésére az Angster cég 1911. december 2-i költségvetése szerint kerül sor. Ebben az átépítésben Angster József már nem vesz részt. Fiai, Angster Emil és Oszkár, a céget 1903-tól vezető második generáció szakemberei végzik a munkát, 9.895 korona értékben.²⁷ Ekkor az eredeti csúszkaládák helyett teljesen új szelládák készülnek, Angster-féle „tiszán légnyomatú láda”, vagyis a módosított Roosevelt-Voit rendszer szerint. A teljes traktúrázat

²⁶ 116., 123., 154. számú határozatok.

²⁷ Történeti érdekesség, hogy az Angster József idejéből származó gyakorlatnak megfelelően az Op. 295-ös terveken német felirat szerepel, azonban az Op. 890-nél már minden műszaki rajzon magyar feliratok vannak.

pneumatikus, amihez egy új, hárommanuális játszóasztal készül, csupán a két redőnysekrény vezérlése marad mechanikus. Több regiszter átalakításra kerül, a diszpozíció három regiszterrel bővül, nem került újbóli beépítésre a Harmónium 8'. Három új nyelvregiszter beépítése szerkezetileg előkészítésre kerül, a nyelv sípok azonban egyelőre fedezet híján elmaradnak.²⁸ A többi régi síp tisztítást követően visszakerül az orgonába. Az orgonaszekrényt bővített formában újra felhasználják.

Az orgona diszpozíciója a játszóasztal feliratai szerint:

I. Manual (C-a ^{'''})		II. Manual (C-a ^{'''}) redőnymű	
9. Bourdon	16'	20. Pileata dolce	16'
10. Principal	8'	21. Principal	8'
11. Capricorno	8'	22. Gamba	8'
12. Fugara	8'	23. Salicional	8'
13. Pileata-duplex	8'	24. Pileata	8'
14. Fl. Harmonique	8'	25. Fl. Concava	8'
15. Fl. Tibia	4'	26. Flauta	4'
16. Pr. Octav	4'	27. Pr. Octav	4'
17. Cornet 3-5 sor	8'	28. Mixtur 3 sor	2 2/3'
18. Mixtur 5 sor	2 2/3'	29. <i>Clarinet</i>	8'
19. <i>Trompet</i>	8'		
III. Manual (C-a ^{'''}) redőnymű		Pedal (C-f)	
30. Quintatön	16'	1. Principalbass	16'
31. Viola-principal	8'	2. Contrabass	16'
32. Silvestrina	8'	3. Subbass	16'
33. Vox coelestis	8'	4. Principalbass	8'

²⁸ „A nyelvvaltozatok helye elő lett készítve, a regiszterek és szelláda berendezve.” BML Angster anyag, Op. 890, *Szerződés*.

34. Fl. Tibia	8'	5. Flautabass	8'
35. Fl. Travers	4'	6. Cello	8'
36. Fugara	4'	7. Octavbass	4'
37. Piccolo	2'	8. Possaune	16'
38. <i>Oboa</i>	8'		
Tremolo			

Normál és Octáv copulák

Ped. cop. I. man.
Ped. cop. II. man.
Ped. cop. III. man.
Man. cop. I+II
Man. cop. I+III
Man. cop. II+III
Suboct. cop. I+II
Suboct. cop. II+III
Superoct cop. I+II
Superoct. cop. II+III

Valódi különlegesség, hogy a játszóasztalba egy lyukkártyás visszajátzó szerkezet kap helyet. Ez a Magyarországon teljesen egyedülálló szerkezet azért kerül beépítésre, hogy az orgona akkor se hallgasson el, amikor a kántor úrvacsorát vesz.²⁹ Az orgona homlokzati ónsípjait az I. világháborúban rekvirálják. Ezek horgany sípokkal való pótlását az Angster cég 1922-ben végezi. Az új sípok „alumíniumozott horganyból, az ajkak, magvak, hangolórészek és lábvégek ónból, felhajtott ajkakkal, a legprecízebb kivitelben” készülnek.³⁰

²⁹ Az automata visszajátzó meglétét építéskori dokumentumok nem, de a szemtanúk emlékezete örökítette meg, akiknek elbeszélése nyomán tudjuk, hogy pontosan mikor és hogyan használták a szerkezetet. Sepsy Károly 1975. május 16-án kelt szakvéleményéből értesülünk, hogy addigra a szerkezet már hiányzott a játszóasztalból.

³⁰ 1922. április 4. presbiteri határozat, 24. doboz.

A Kálvin téri Angster-játszóasztal eredeti állapota, középen a lyukkártyás visszajátszó automata ablakával egy archív fényképen. A játszóasztalnál Gellén János, Varga Béla utódja ül.

1937-ben a gyülekezet kántora, Varga Béla ajánlatot kér az Angster cégtől mindkét nagyorgona tisztítására, hangolására és kijavítására és a három előkészített nyelvregiszter beépítésére.³¹ Leírása szerint „nagyobb, különösen anyagbeli hibák mindkét orgonánál a fuvóknál” vannak. A gyülekezet azonban, az I. világháború előtti bőkezűségétől eltérően, ekkor már a hibák felmérésére kiküldendő szakemberek útiköltségét sem tudja megfizetni. Varga Béla leveléből kiderül az is, hogy már ekkor tervbe van véve egy villamos fúvó berendezés beépítése is.³² Angster 1937. március 25-én megküldi árajánlatát a három nyelvregiszter beépítésére.³³

³¹ BML, Angster anyag, Op. 400, Varga Béla 1937. március 11-én kelt levele az Angster céghez.

³² „bár ez utóbbi [a motor beépítése] a pénz hiány miatt alig hiszem, hogy sikerüljön, ha csak részletre nem!” Uo.

³³ BML Angster anyag, levelezés XI. 6., Hajdúböszörmény (Kálvin tér) 1937/925. A III. manuálra az eredetileg tervezett Oboa 8' helyett Vox humana 8' szerepel. A nyelvregisztereket a német Giesecke cég készítette volna.

1941. október 24-én Bakóczi Endre levélben a következő feladatokra kér árajánlatot Angsterőt: Az I. manuálra Superoctav kopula beépítése,³⁴ a III. manuál számára erősítőállomások beépítése, a fűjtatórendszer átépítése a kézi hajtányos helyett láb fűjtatásosra, a teljes orgona tisztítása, hangolása. Angster 1941. október 27-én küldi meg költségvetését, ebből 1.563 pengő értékben a fűvőrendszer átépítése valósul meg.³⁵ Ekkor került eltávolításra az eredeti lendkeres szerkezet, mely a szivattyúkat működtette. Az eltávolított szivattyúk helyett a nagy fűvóra két új szivattyú kerül, melyet lábtaposó segítségével lehet működtetni, ha a motor áramkimaradás miatt nem üzemelne.³⁶ 1943. július 27-én az egyházközség Angsterhez írott leveléből kiderül, hogy az átalakított fűvómű motor nélkül nem üzemel megfelelően:

„Szomorú szívvel jelentjük, hogy a legújabb taposó rendszerű fűjtatóberendezésünk egyáltalán nem felel meg orgonánknak. Most tapasztaljuk ezért, éppen ebben a nagy meleg időben, hogy orgonánk kiszáradt s szelet még megközelítő mennyiségben sem tud szolgáltatni még annyit sem, mint az ócska fűvő.”³⁷

A fűvómotor beszerzése Fazekas Gábor adományából valósulhatott meg, melynek beépítésére 1944. augusztus 10-11-én kerül sor.³⁸ A háborús idők nehezítették a kivitelezést, így például a számlán a következő olvasható: „Beszerzési nehézségek folytán egyelőre elmaradt kapcsoló ára 130. – Pengő.”³⁹

³⁴ Az orgona 2014–2016 közötti restaurálása során az I. manuál Superoctav kopulája is rekonstrukcióra került.

³⁵ Lásd 33-as lábjegyzet.

³⁶ Ceruzás széljegyzet az Op. 295-ös tervrajzon: „1943.-ban a nagy fűvóra 1 drb 2 m2 nagyságú szivattyú felszerelve lábnyomóval. 1944.-ben 35 m3-es villamos fűjtató.”

³⁷ BML, Angster anyag, Op. 400 Varga Béla levele Angsterhez 1943. 07. 27.

³⁸ Az adományozás tényét a karzaton található márványtábla örökítette meg. A tábla teljes szövege: „Orgonánkat villanyfűjtatóval 1943-ban megajándékozta FAZEKAS GÁBOR Énekeljete az Úrnak 96. Zs.”

³⁹ A kapcsoló beszerelését 1950-ben az egyházközség végezte, 280 pengőért.

Az orgona traktúrájának átépítésére 1980-ban kap megbízást Bordács István. A munkálatokat a templomfelújítással egyidőben végzik. Ekkor mindhárom manuál pneumatikus traktúrájának kiépítésére és helyébe elektromos traktúra beépítésére kerül sor. A játszóasztal teljes belső szerkezetét eltávolítja, a kapcsolókra, manuál- és pedálliblentyűkre elektromos érintkezőket szerel. Egyedül a pedálszelládák pneumatikus vezérléséből marad meg az elosztóállomás és a szelládák közötti szakasz. Kiiktatásra kerül még a II. manuál redőnyszekrénye, a redőnyleveleket kiszereklik, a vezérlőmechanikát pedig teljesen kikötik. 2008. március 9-én Vági Gyula készít költségvetést az orgona újbóli átépítésére. Az általa ajánlott munkálatokból semmi sem valósul meg. 2011-ben a Magyar Organológiai Kutatóintézet pályázatot hirdet meg az orgona teljes átépítésére és bővítésére, mely azonban szakmai okokból meghiúsul, így a tervezett átépítési munkálatok helyett a gyülekezet a szakszerű restaurálás irányába tájékozódik. 2013-ban az orgona teljes restaurálására, 1914-es állapotának helyreállítására és a meg nem épült nyelvregiszterek beépítésére közbeszerzési eljárás keretében az AerisOrgona Kft. nyer megbízást. A teljesen megújult orgona ünnepélyes átadására 2016. szeptember 13-án kerül sor.

Vásáry Tamás, Hajdúböszörmény díszpolgára vezényel a 2018. november 24-i hangversenyen, melyet a Bocskai téri orgona megmentéséért rendeztek

Hajdúböszörmény református orgonái kiemelt helyet foglalnak el a hazai orgonaállományban, hiszen ez a két, méretében és minőségében is jelentős hangszer egyedülálló módon dokumentálja az Angster cég pneumatikus vezérlésű hangszereinek különböző korszakait és az első világháború előtti magyar orgonaépítéssel magas színvonalát. A Bocskai téri orgona a Magyar Református Egyház legnagyobb pneumatikus traktúrájú hangszere, a Kálvin téri hangszer pedig Magyarországon ez első nagy hárommanuális orgona, aminek a teljes pneumatikus vezérlését sikerült újjáépíteni a korbéli tervrajzok és analógiák alapján. Bízunk benne, hogy a Bocskai téri hangszer teljes megújulása már nem várat magára sokat, és ezt követően ez a két különleges orgona sokáig fog még szólni Isten dicsőségére és a hangjukat hallgatók épülésére a hajdúk fővárosában.

Felhasznált irodalom

ANGSTER József: Napló (magyar nyelvű változat). BML, Angster anyag.

DÁVID István: *Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége*. In: Magyar Egyházzene, XVI. (2009) 51–56.

SZABÓ Balázs: *Egy ideális orgona Budapesten*. In: Magyar Egyházzene, XVIII. évf., 2010/2011. 71–83.

Levéltári források

BML Angster anyag, Op. 295, *Vállalati szerződés*.

BML Angster anyag, Op. 295, *Költségvetés*.

BML Angster anyag, Op. 890, *Szerződés*.

BML Angster anyag, levelezés XI. 6., Hajdúböszörmény (Kálvin tér) 1937/925.

Hajdúböszörmény, Bocskai téri Gyülekezeti Irattár

Hajdúsági Múzeum Fotóadattára

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I. 166. 42.

Folyóiratok

Hajdu-Böszörményi Hírlap

Debrecen

Építőipar